

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Διευθύντρια: Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη

Τηλέφωνο: 2310-997017
Τέλεξ: 041-2181AUTH GR
FAX: 2310-997094
541 24 Θεσσαλονίκη

Θεσσαλονίκη, 9-9-2013

ΒΕΒΑΙΩΣΗ

Η κ. Αναστασία Αθήνη συμμετείχε με ανακοίνωση στην ΙΓ΄ Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση "Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα" (Θεσσαλονίκη 3-6 Νοεμβρίου 2011), αφιερωμένη στη μνήμη του ομότιμου καθηγητή Παν. Μουλλά. Η εργασία της κ. Αθήνη, με τίτλο "Η οικογένεια του *Χωλού διαβόλου*", συμπεριλαμβάνεται στον υπό έκδοση τόμο των Πρακτικών της Συνάντησης, ο οποίος αναμένεται να κυκλοφορήσει εντός του 2013, Αθήνα, εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη.

Η βεβαιούσα
Μαίρη Μικέ

Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ.
ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΙΓ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
3-6 Νοεμβρίου 2011

Μνήμη Παναγιώτη Μουλλά

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ • ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΓ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

3-6 Νοεμβρίου 2011

Μνήμη Παν. Μουλλά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ-ΚΟΥΛΕΔΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2013

© 2013, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΣΟΚΟΛΗ Α. - ΚΟΥΛΕΔΑΚΗΣ Θ. ΚΑΙ ΣΙΑ ΕΕ

Σπ. Τρικούπη 3-5, 106 83 Αθήνα

Τηλ. 210 3828654- 3822732

<http://www.sokolis.gr>

e-mail: athina@sokolis.gr

ISBN 978-960-6801-89-1

ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ

Η οικογένεια του «Χωλού διαβόλου»

Η ελληνική ανταπόκριση απέναντι στην επιβλητική παρουσία του διαβόλου στο ευρωπαϊκό ρομαντικό πάνθεο στη διάρκεια του 19ου αιώνα έχει επανειλημμένα υποδειχτεί από τον Πάνο Μουλλά μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα.¹ Από μια συστηματικότερη απόπειρα να χαρτογραφηθεί «το συγγενολόγι του διαβόλου» –κατά την προσφιλή στον Μουλλά διατύπωση του Γ. Δροσίνη– αναδύεται ένα αξιοπρόσεχτο από ποσοτική άποψη υλικό, που διαθέτει ειδο-λογικό εύρος και δεν συνδέεται, απαρέγκλιτα, με την παρακαταθήκη του ρομαντισμού.² Ο σχεδιασμός μιας μονογραφίας³ που θα αναδεικνύει την ελληνική ιδιαιτερότητα θα πρέπει, νομίζω, να θέσει μια σειρά από ερευνητικά ζητούμενα: να συνεκτιμήσει την ελληνική (βυρωνική) εκδοχή του ηττημένου επαναστάτη Σατανά⁴ να αναρωτηθεί για το μέγεθος της συμβολής των έργων του δυτικού κανόνα (*Απολεσθείς Παράδεισος*, *Θεία Κωμωδία*,⁵ *Φάουστ*), η μετάφραση των οποίων υποκινήθηκε στο πλαίσιο της αναμέτρησης με τους μεγάλους κλασικούς (Οικονόμιος μεταφραστικός αγώνας)⁶ να αναζητήσει τις «συμφωνίες με το διάβολο» πέρα από τον αρχετυπικό *Φάουστ* (λ.χ. σε μυθιστορήματα όπως *Τα βάσανα του Σατανά* της Maria Correlli): να σταθμίσει το βάρος της «φρενήρους» σχολής του Soulié και, γενικότερα, του γαλλικού, κυρίως, ρομαντικού επιφυλλιδικού μυθιστορήματος με πεσιμιστική διάθεση, μεταφυσικές ανησυχίες και υποκινούμενους από σκοτεινές δυνάμεις ήρωες (Sue, Borjys, Féval, Ponson de Terrail, Paul de Kock) και των επιρροών του σε ελληνικά μυθιστορήματα (λ.χ. *Τα θαύματα του διαβόλου* του νεαρού Ξενόπουλου,⁷ *Ο Βασιλεύς του Άδου* του Κωνσταντίνου Μεγαρέως⁸ ή ο ανώνυμος *Διάβολος εν τη κολάσει*): να συμπεριλάβει τη θεατρική παρουσία, τα μελοδράματα από το ευρωπαϊκό ρεπερτόριο (λ.χ. *Ροβέρτος ο διάβολος*, *Ο διάβολος ή Ο κόμης του Αγίου Γερμανού*), τις μεταφρασμένες κωμωδίες (*Ο δικηγόρος του διαβόλου*, *Η εμφάνισις του διαβόλου*), ενδεχομένως και κάποιες πρωτότυπες, όπως αφήνει να εννοηθεί η κωμωδία *Του διαβόλου η κάλτσα* που υποβλήθηκε στο Βουτσινάιο του 1871⁹ να συγκεντρώσει και να διερευνήσει την ελληνική προσοχή στη σατανική θεματολογία σημαντικών

συγγραφέων όχι αποκλειστικά ρομαντικών (λ.χ. Chateaubriand, Hugo, αλλά και Leconte de Lisle, Baudelaire), όπως και στις ποικίλες εκδοχές του φανταστικού· να συνεκτιμήσει την προγενέστερη από το συμβατικό όριο του 1830 παρουσία του λογοτεχνικού διαβόλου, όπως επιβάλλει το παράδειγμα της σολωμικής *Γυναίκας της Ζάκνθος*.¹⁰

Το θέμα που θα επιχειρήσω να ξετυλίξω επικεντρώνεται στη δυναμική, μακρόβια παρουσία ενός διαβόλου που ούτε εκπροσωπεί το κακό ούτε ασκεί εξουσία στηριγμένος σε μεταφυσικούς φόβους αλλά σε όπλα όπως η διεισδυτική παρατήρηση, ο καυστικός σχολιασμός, η σάτιρα, η ειρωνεία ή η διακωμώδηση. Πατριάρχης της δαιμονικής αυτής οικογένειας είναι ο Ασμοδαίος, ο οποίος μέσα από τη ροϊδική του εκδοχή έχει ελκύσει το ενδιαφέρον του Μουλλά.¹¹

Ο Ασμοδαίος, δαίμονας της σπατάλης και της λαγνείας,¹² ήταν γνώριμος μέσα από τη βιβλική παράδοση (Βιβλίο του Τωβίτ) για τον αφανισμό των επτά διαδοχικών συζύγων της Σάρας, τον οποίο εκδίωξε από το σώμα της ο Τωβίας, εξαναγκάζοντάς τον να εισπνεύσει καπνό από χολή ψαριού. Ωστόσο, η μόνη συγγένεια που συνδέει το βιβλικό δαιμόνιο με τον ροϊδικό διάβολο-παρατηρητή είναι το όνομα. Το κείμενο που είχε κομβικό ρόλο για την ανάδειξη του Ασμοδαίου σε λογοτεχνικό χαρακτήρα και τη διαμόρφωση της παράδοσης του δαίμονα-παρατηρητή το αποκαλύπτει ο Ροΐδης στο πρώτο τεύχος του *Ασμοδαίου*,¹³ μέσα από την πρόθεσή του να διαφοροποιηθεί από αυτό, περιορίζοντας την κριτική του στη δημόσια ζωή. Ο λόγος για το κωμικό, όπως το είχε χαρακτηρίσει στη Β' επιστολή του Σουρλή,¹⁴ μυθιστόρημα *Le diable boiteux* του Alain-René Lesage:

Πηγαίνομεν [...] παντού, μά την αλήθειαν, εκτός μόνον του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου. Θέλομεν να γελάσωμεν, είναι αληθές, αλλά να γελάσωμεν, με ό,τι βλέπομεν μόνον, με ό,τι δυνάμεθα να βλέπωμεν, με ό,τι μας είναι επιτετραμμένον να βλέπωμεν. Ό,τι κλείεται εντός των τεσσάρων τοίχων της οικίας δεν υπάρχει διά τον Ασμοδαίον. Ουδεμίαν έχει διάθεσιν να μιμηθεί τον συνάδελφον αυτού Χωλόν διάβολον, και αφαιρών τας στέγας των οικιών, να σας δείξει τα εντός αυτών γινόμενα.¹⁵

Η σύνθεση του μυθιστορήματος είχε ολοκληρωθεί μέσα στην πρώτη εικοσιπενταετία του 18ου αιώνα,¹⁶ αλλά εξακολουθούσε να γνωρίζει πλούσιες εκδοτικές τύχες στη διάρκεια του 19ου αιώνα.¹⁷ Μιμούμενο ελεύθερα το ισπανικό μυθιστόρημα *Diablo cojuelo* (1641) του Vélez de Guevara¹⁸ και εκμεταλλευόμενο υλικό από τον κόσμο των *Mille et un jours* (1710-1712), στη συγκρότηση των οποίων ο Lesage είχε συνεργαστεί με τον Petit de la Croix,¹⁹ εκκινεί με την απελευθέρωση του φυλακισμένου σε φιάλη δαιμονίου από το φοιτητή Δον Κλεόφα. Ο Ασμοδαίος, πανάσχημος και, επιπλέον, χωλός, ύστερα από καυγά με το δαίμονα του συμφέροντος Φίλαρντόκ, αλλά συμπαθητικός, απαλλαγμένος από κάθε τι το μεγαλοπρεπές, τρομακτικό και δραματικό,²⁰ υπόσχεται ως

ανταμοιβή στο νεαρό σωτήρα του να τον εισαγάγει στο λαβύρινθο της ζωής. Το μυθιστορικό δίδυμο χωλού διαβόλου-μέντορα και φοιτητή ξεκινάει μια πτήση πάνω από τη Μαδρίτη, στη διάρκεια της οποίας ανασηκώνει τις στέγες των σπιτιών, διεισδύει με το βλέμμα στις αθέατες πτυχές της ιδιωτικής ζωής και τις διακωμωδεί. Στο τέλος ο Ασμοδαίος σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς το μαθητή του τον παντρεύει με μια πλούσια νύφη. Πρόκειται για ένα ηθολογικό και παιδαγωγικό μυθιστόρημα, που το τοποθετούν στις απαρχές της παιδαγωγικής περιπλάνησης του μοντερνισμού, καθώς το ρόλο του Μέντορα αναλαμβάνει ένας διαβολικός, αλλά και ανεπαρκής λόγω της χωλότητάς του οδηγός,²¹ το οποίο συνδυάζει ρεαλιστικά στοιχεία με τον κόσμο του φανταστικού και του μαγικού· χρησιμοποιώντας τα όπλα της σάτιρας, της ειρωνείας και του κωμικού επιχειρεί να αναδείξει ανθρώπινα πάθη, ελαττώματα και αρνητικές συμπεριφορές. Διαβάστηκε ως μυθιστόρημα à clef από το γαλλικό κοινό της εποχής του, καθώς πίσω από το ισπανικό σκηνικό της Μαδρίτης στηλίτευε πρόσωπα της γαλλικής κοινωνίας. Χάρη στη φιγούρα του διαβόλου-παρατηρητή, του προδρομικού flâneur²² (ή του πρώιμου ντετέκτιβ), το μυθιστόρημα του Lesage πρόσφερε μια εξαιρετικά γόνιμη μέθοδο για την άσκηση κοινωνικής κριτικής μέσα από λογοτεχνικό περίβλημα.

Ωστόσο, ο δεξιότηχνης του ύφους και της σατιρικής γραφής δεν ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε τις μεθόδους του χωλού διαβόλου. Ο δαίμονας-παρατηρητής και καυστικός σχολιαστής της πραγματικότητας είχε ξεκινήσει την ελληνική διαδρομή του πολλά χρόνια προωτέρα από το ανέβασμα του Ασμοδαίου στον τίτλο της αθηναϊκής εφημερίδας του Ροΐδη.²³ Ο πρώτος και, ενδεχομένως, ο πιο προσηλωμένος στο σατιρικό πνεύμα του Lesage συνήγορος του ήταν ο άγνωστος συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας*, η οποία καταγράφηκε στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως *Ανώνυμος του 1789*.²⁴ Η εκκλησιαστική και κοινωνική αυτή σάτιρα, καυστική και αθυρόστομη, υποκινημένη από τη γαλλική επαναστατική λιβελλογραφία,²⁵ συνδυάζει το θέμα της ανόδου του μεταμφιεσμένου διαβόλου από τον Άδη στον Επάνω κόσμο με τη λεσαξική ηδονοβλεπτική παρακολούθηση της ιδιωτικής ζωής των κατοίκων του άστεως. Οι αποκαλυπτικές εικόνες του Παρισιού που αναδύονταν κάτω από τις στέγες της Μαδρίτης στο γαλλικό υπερκείμενο, παραχωρούν τη θέση τους σε σκηνές από το χώρο της ελληνικής διασποράς και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Ο γόνιμος και δραστικός ρόλος που έπαιξε το γαλλικό μυθιστόρημα –ανάμεσα σε άλλα, πάντως, διακείμενα–²⁶ ομολογείται δύο φορές μέσα στο κείμενο και μάλιστα στα γαλλικά: ο «Diable boiteux» είναι το όνομα που αποδίδεται στο Σατανά.

Το μοναδικό αντίτυπο στο οποίο διασώθηκε η *Αληθής Ιστορία* και η έλλειψη άλλων ενδείξεων αποτρέπουν από τη διατύπωση υποθέσεων για την υποδοχή της στα αστικά περιβάλλοντα προς τα οποία εξαπέλυε την κριτική της. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ως τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα τόσο οι δαιμονι-

κοί ήρωες του Lesage, όσο και η μέθοδος του δαίμονα-παρατηρητή που διεισδύει στα άδυτα της κοινωνίας είχαν κερδίσει έδαφος στο φαναριώτικο χώρο. Στα 1810, όταν ο πρώτος δραγουμάνος Δημήτριος Μουρούζης εκθέτοντας κυνικότατα την πολιτική των Φαναριωτών δέχεται το ειρωνικό σχόλιο από το συνομιλητή του: «συ με ανακαλείς την στιγμινή ταύτην τον Ζάνβουλλον, τον οποίον ο Ασμοδεύς ωδήγει επάνω εις τας στέγας των οικιών του Μαδρίτ», δεν δυσκολεύεται να συλλάβει τον υπαινιγμό και να απαντήσει αυθόρμητα: «Μη με ταυτίζεις με τον Βελφεγόρα».²⁷ Ένα άλλο σατιρικό, ερωτικό αφήγημα, προερχόμενο από το χώρο των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, που σώθηκε σε χειρόγραφο του τέλους του 18ου ή των αρχών του 19ου αιώνα,²⁸ *Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην»* ή και *«Κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληφε»*,²⁹ δείχνει να εκτιμά ιδιαίτερα την «ποιητική του βλέμματος»,³⁰ και μάλιστα με διαβολική προέλευση: το ρόλο του κατασκόπου μέσα στο αφήγημα κρατάει ο Βελφεγόρ/Βελφαγκόρ.

Μολονότι το *Le diable boiteux* είχε μια παρουσία σε ελληνικές βιβλιοθήκες της διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη,³¹ ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος δεν έφτασε στο τυπογραφείο πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.³² Ωστόσο, δεν έλειπαν τα εκδοτικά σχέδια, τουλάχιστον στο δραστήριο περιβάλλον της ελληνικής διασποράς. Την κατεύθυνση αυτή υποδεικνύει το εξαιρετικά επιμελημένο και καλλιγραφημένο δίτομο χειρόγραφο που αναγράφει στη σελίδα τίτλου *Ο κουτσός διάβολος επανυξηθείς με τας πατερίτσας του κουτσού διαβόλου, εκ του γαλλικού του Λεσάζ εις την απλοελληνικήν διάλεκτον παρά του Αλεξάνδρου Δρομούση εν Πέστα 1810*.³³ Διασώζει την πλήρη μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος,³⁴ περιλαμβάνοντας και το πρόσθετο κεφάλαιο «Οι πατερίτσες του κουτσού διαβόλου» («Les Béquilles du Diable boiteux») που περιείχαν οι γαλλικές εκδόσεις από το 1737 κ.ε.³⁵

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Δρομούσης, με καταγωγή από τον Τύρναβο της Θεσσαλίας, ανήκε στους δραστήριους εμπόρους της ελληνικής διασποράς και διέθετε λογοτεχνικά ενδιαφέροντα και πολιτικές ευαισθησίες.³⁶ Από το κείμενο της μετάφρασης αντιπαραβάλλομενο με το πρωτότυπο, όπως και από τα εκτενή του περικείμενα, ο Δρομούσης εμφανίζεται να προσεγγίζει τον Lesage με την ευλάβεια που υποβάλλει ένας σημαντικός, αναγνωρισμένος συγγραφέας στα μάτια ενός μεταφραστή της περιόδου του Διαφωτισμού. Ο εκτενής «Βίος του Λεσάζ», με τον οποίο ανοίγει ο πρώτος τόμος του χειρογράφου –το πιο πλούσιο, ενδεχομένως ως σήμερα, βιοεργογραφικό σημείωμα στην ελληνική γλώσσα–,³⁷ εντυπωσιάζει για την επίμοχθη προσπάθεια του μεταφραστή στην απόδοση τίτλων της πλούσιας λεσαζικής εργογραφίας και καταδεικνύει την καλή γνώση του έργου, όπως και της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής της Βιέννης.³⁸

Η πρώτη, και σύμφωνα με τα διαθέσιμα βιβλιογραφικά στοιχεία, μοναδική ως σήμερα, έντυπη μετάφραση του μυθιστορήματος είδε το φως στην Ερμούπολη το 1838 με τον γλωσσικά καθαρότερο τίτλο: *Χωλός Διάβολος και αι*

ράβδοι του. Μυθιστορικό σύγγραμμα του Λε-Σάζη. Εκ του γαλλικού μεταφρασθέν υπό Ν.Ι. Σαλτέλη. Σύμφωνα με την «Προκήρυξιν» η μετάφραση είχε ολοκληρωθεί το 1836· το έργο αποτιμάται ως σημαντικό και δοκιμασμένο, ο Λεσάζ αναγνωρίζεται ως «κλασικός σοφός της Γαλλίας», ενώ το σύγγραμμα «εθαυμάσθη απ' όλων των Ευρωπαϊκών εθνών τους σοφούς και είλκυσε ολάς του αιώνας του και των μεταγενεστέρων τας ψήφους». Η μετάφραση δείχνει να εγγράφεται στην προσπάθεια για την κάλυψη σημαντικών μεταφραστικών ελλείψεων από την παρακαταθήκη του Διαφωτισμού στο χώρο του μυθιστορήματος, τάση που διακρίνει την πρώτη δεκαετία του νεοσύστατου κράτους. Ο πρωτοεμφανιζόμενος στο εκδοτικό πεδίο Ν.Ι. Σαλτέλης (1814-1850), γεννημένος στις Κυδωνίες,³⁹ είχε καταφύγει με την έκρηξη της επανάστασης με την οικογένειά του στην Τήνο, όπου φοίτησε στη Σχολή της Ευαγγελίστριας –ένα από τα λιγοστά σχολεία που λειτουργούσαν στη διάρκεια του αγώνα– και προς το τέλος της τέταρτης δεκαετίας είχε εγκατασταθεί στη Σύρο ασχολούμενος με το εμπόριο. Η μετάφραση φαίνεται ότι υποκινήθηκε από το ευρύτερο κοραϊκό περιβάλλον: ο μεταφραστής την αφιερώνει στον Ευστράτιο Πέτρου,⁴⁰ διευθυντή της Σχολής της Ευαγγελίστριας και πρώην δάσκαλο στη Σχολή των Κυδωνιών, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για τη θεώρησή της και για την ηθική στήριξη που του προσέφερε, καθώς και στον πρώην Σχολάρχη των Κυδωνιών Θεόφιλο Καϊρη,⁴¹ με τον οποίο θα συνέχιζε να διατηρεί στενές σχέσεις στα χρόνια των ιατρικών του σπουδών στο Παρίσι (1843-45).

Ο Σαλτέλης τοποθέτησε στη σελίδα τίτλου το γνωστό απόφθεγμα *errare humanum est* (αφήνοντας στην ευχέρεια του αναγνώστη την προσθήκη του *perseverare autem diabolicum*) και πρόταξε στην έκδοση το ακόλουθο –ομολογουμένως κακότεχνο– επίγραμμα, υποδηλώνοντας, προφανώς, τις αρχόμενες ποιητικές φιλοδοξίες του:⁴²

*Τ' άθλια της γης μας τέκνα, από πόλον έως πόλον,
 Ασμοδαίε, τους πικρούς σου ραβδισμούς ας αισθανθώσι,
 Και εμπράκτως εις τον άδην πώς ευρίσκειτ' ας ιδώσι
 Κ' ένας φίλος των ανθρώπων μεταξύ των διαβόλων.*

Στην εκτενή αφιερωματική επιστολή προς το δάσκαλό του⁴³ αφήνει αιχμές κατά της θεοκρατίας, καταδικάζει τη βαρβαρότητα, το δεσποτισμό, τις δεισιδαιμονίες, προβάλλοντας παραδείγματα από την ιστορία, καταφέρεται κατά των συνταγματικών παραβιάσεων του Καποδίστρια και της αντιβασιλείας, για να αναδείξει, εντέλει, τον παιδευτικό χαρακτήρα του δαιμονικού του πρωταγωνιστή:

ο Ασμοδαίος είναι Διάβολος ωφελιμώτατος εις την φύσιν, οσάκις αιωρείται επί του ορίζοντός μας και στηλιτεύει τας μωρίας και κακίας των ταλαιπώρων θνητών.

Προβάλλοντας την ηθολογική και ρεαλιστική διάσταση του μυθιστορήματος,⁴⁴ το συστήνει ως πινακοθήκη χαρακτήρων, εγγράφοντάς το ταυτόχρονα στην αισώπεια παράδοση του κωμικού:

Η γονιμότης και η ποικιλία των εικόνων καθιστώσι το σύγγραμμα τούτο αληθές κάτοπτρον του ανθρωπίνου βίου· από τον ισχυρότατον αυτοκράτορα μέχρι του ευτελεστέρου αχθοφόρου, από την υψηλοτάτην δέσποιναν της αυλής μέχρι της πτωχότερας οπωροπωλητρίας, από τον θεοποιούμενον πατριάρχην μέχρι του εσχάτου καλογήρου, από τον ενδοξότατον ήρωα μέχρι του δειλού λιποτάκτου, έκαστος ανήρ ή γυνή, νέος ή γέρον, ευειδής ή Θεοσίτης, ευρίσκει αντίτυπον εαυτού απαράλλακτον· είναι αληθής αισώπειος πήρα με αντεστραμμένα σακκία.

Το μεταφρασμένο κείμενο ακολουθεί τη διάρθρωση του πρωτοτύπου σε είκοσι ένα κεφάλαια,⁴⁵ επαυξημένο με την προσθήκη «Αι βακτηρίαί του διαβόλου», δηλαδή όπως και στη μετάφραση του Δρομούση. Ο Σαλτέλης, ευθυγραμμιζόμενος με τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του Διαφωτισμού, ενθέτει στο «γυμνόν κείμενον» πλήθος από υποσημειώσεις εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα γύρω από πρόσωπα της ελληνικής μυθολογίας και της αρχαίας ιστορίας και το υπομνηματίζει με ρήσεις, παραθέματα, αποσπάσματα και σχόλια αντλημένα από το βαρύ πυροβολικό του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα (Voltaire, Rousseau, Alfieri κ.ά.). Με κάθε ευκαιρία, επίσης, εκδηλώνει τη στήριξή του στον Αδαμάντιο Κοραή, μνημονεύει την Ευανθία Καΐρη⁴⁶ και εκφράζει το θαυμασμό του προς τους αδελφούς Σούτσους, στους οποίους θα αφιέρωνε πολλές από τις ποιητικές του συνθέσεις.⁴⁷ Ο πλούσιος υπομνηματισμός –επίδειξη εκτός των άλλων της ευρυμάθειας του Σαλτέλη–,⁴⁸ προκάλεσε θετικές κρίσεις σε εφημερίδα της Ερμούπολης.⁴⁹

Απαιτήθηκαν σαράντα χρόνια μέχρι να πραγματοποιηθεί η δεύτερη έκδοση του *Χωλού διαβόλου* (Σμύρνη 1878).⁵⁰ Άλλωστε, τα λογοτεχνικά γούστα του μεταφραστή είχαν στραφεί προς άλλη κατεύθυνση.⁵¹ Νέα μετάφραση του *Le diable boiteux* δεν εμφανίστηκε. Ωστόσο, η εκδοτική μονάδα δεν αποτελεί ασφαλή δείκτη για την πρόσληψη του έργου. Οι εκδόσεις του γαλλικού πρωτοτύπου που απόκεινται στις δύο μεγάλες αθηναϊκές βιβλιοθήκες,⁵² ορισμένες από τις οποίες χρονολογούνται στον προχωρημένο 19ο αιώνα, καθώς και η συμπερίληψή του σε επικρίσεις για την κατάχρηση του γαλλικού μυθιστορήματος από τους νέους,⁵³ υποδεικνύουν ότι ο δαιμονικός πρωταγωνιστής του Lesage με τις ευφυείς μεθόδους του προκαλούσε αναγνωστικό ενδιαφέρον. Ικανοποιητικότερες, πάντως, ενδείξεις παρέχει η διακειμενική παρουσία.

Τη μέθοδο του διαβόλου-παρατηρητή αξιοποίησε επιδέξια ο Στέφανος Ξένος για να φωτίσει αθέατες πτυχές της οθωμανικής και της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Στο επιτυχημένο μυθιστόρημα με πολιτικές προ-

θέσεις και αμέτρητες μηχανορραφίες *Ο Διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει*, τη συγγραφή του οποίου είχε ξεκινήσει από το 1844 (πρώτη δημοσίευση σε αγγλική μετάφραση στο Λονδίνο το 1851.⁵⁴ ελληνικές εκδόσεις: Λονδίνο 1862, Αθήνα 1870, Βουκουρέστι 1876, Κάιρο 1886, Αθήνα 1887, Αθήνα 1892), η ηδονοβλεπτική παρακολούθηση εστιάζει στην οθωμανική κοινωνία στα χρόνια του μεταρρυθμιστή σουλτάνου Μαχμούτ Β'. Τη διακειμενική σχέση του μυθιστορήματος με το *Le diable boiteux* εκτός από τον τίτλο υπέδειξε ο Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, στην προδρομική μελέτη του για το ιστορικό μυθιστόρημα (1917):

Ο διάβολος του Lesage αφαιρών μίαν προς μίαν τας στέγας των οικιών της Μαδρίτης, δεικνύει εις τον έκπληκτον σπουδαστήν don Κλεοφάν Λεάνδρος Περέθ Ζαμπουλώ τα διαδραματιζόμενα εν τη πρωτεύουση των δύο Καστιλιών. Ούτω κ' εδώ ο Βεελζεβούλ, περιβληθείς το σαρκίον του Δανιήλ Κοκκάλα, οδηγεί τον σουλτάν-Μαχμούτ μετημφιεσμένον, “τιπίλι”, να είδει τα συμβαίνοντα ανά υπήκοον.⁵⁵

Όπως καταδεικνύει η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, διαθέτουμε και ομολογία του ίδιου του Ξένου (σε μεταγενέστερο, πολιτικό, φυλλάδιο του 1881), για την αναγνώριση της χρησιμότητας της μεθόδου του «χωλού διαβόλου» στην αποκάλυψη παράνομων ενεργειών.⁵⁶

Διότι εις τινα στιγμὴν αδημονίας θα παρακαλέσωμεν τον χωλὸν Διάβολον του don Κλεόφα Λεάνδρου Περέθ Ζαμβουλές να άρει την στέγην του οίκου των και επιτρέψει εις το κοινόν να ρίψη μια ματιά, και εντός τούτου να ιδεί τινάς των πράξεών των, ως τους είδεν εν Μαδρίτη ο don Κλεόφας.⁵⁷

Δέκα χρόνια αργότερα στο επιφυλλιδικό του μυθιστόρημα *Το μέλλον. Ο διάβολος εν Ελλάδι, ήτοι Η ύλη και το άυλον* (1891),⁵⁸ θα στηριχτεί στα ίδια δεκανίκια προκειμένου να διεισδύσει στα άδυτα του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, της πολιτικής, της εκκλησιαστικής και της κοινωνικής ζωής. Ο Ξένος, πάντως, δεν ήταν ο μόνος μυθιστοριογράφος που εκτίμησε τη μέθοδο του Ασμοδαίου. Την αποτελεσματικότητά της για την αποκάλυψη άνομων ενεργειών και τη χρησιμότητά της ως αφηγηματικού τεχνάσματος που εξασφαλίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη είχε αναγνωρίσει και ο Ερρίκος Σκράδος της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι* (1870):

Επεθύμουν λοιπόν να ήμην Ασμοδαίος επί μίαν στιγμὴν διά να ανατινάξω με τον μικρόν μου δάκτυλον όλας τας στέγας των οικιών του Ταχταλή και ούτω να ευχαριστήσω την περιέργειαν τινών εκ των αναγνωστών μου. Τί θα εφαινετο τότε;... Όχι καλά πράγματα, σας βεβαιώ. Οι άνδρες του αποσπάσματος να μεν κατά την αθωότητα ομοίαζον τον πρώτον του Μωυσή άνθρωπον, μη

απατηθέντα ακόμη από την ξανθήν εκείνην Εύαν, αλλά κατά την θέσιν και τας κινήσεις και τας βλασφημίας θα εξελαμβάνοντο από κάθε καλόν χριστιανόν ως οι διάβολοι της κολάσεώς του.⁵⁹

Τα πρώτα, αργά, βήματα του χωλού διαβόλου στο χώρο του Τύπου ξεκινούν από το τέλος της έκτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Ένα τρισεγγονο του λεσαζικού δαιμονίου –καθότι ο Ασμοδαίος ήταν πλέον όχι μόνο γέρον απόμαχος, αλλά και χωλός και στα δυο του πόδια–⁶⁰ περιηγήθηκε το αθηναϊκό άστυ επί δύο χρόνια σχολιάζοντας την κοινωνική και πολιτική επικαιρότητα, μέσα από το εβδομαδιαίο περιοδικό του Δημοσθένη Βρατσάνου⁶¹ *Ο Αβδηρίτης και του διαβόλου τα πηδήματα* (1857-58). Χρειάστηκε να παρέλθουν αρκετά χρόνια μέχρι να τον βρούμε ανεβασμένο στον τίτλο της σατιρικής-λιβελογραφικής βραχύβιας εφημερίδας *Ο Χωλός διάβολος, εφημερίς του Άδου* (Αθήνα, 1874). Από την επόμενη χρονιά ξεκίνησε τη διακεκομμένη επταετή του περιπλάνηση μέσα από την εφημερίδα που ίδρυσε ο Ροΐδης (1875-76, 1880-85),⁶² ενώ δοκίμασε κάποια μετρημένα βήματα ως *Νέος Ασμοδαίος* (Αθήνα, 1876). Ωστόσο, τα τέσσερα τούτα έντυπα που προβάλλουν εμφατικά τη συνομιλία και τις συγγενείες τους με το λεσαζικό δαίμονα δεν αποτελούν παρά μέρος μιας οικογένειας σατιρικών φύλλων, που τη συνέχει η πίστη στην ευφυΐα και την πονηριά του διαβόλου να ξεσκεπάσει την ανομία, την κατάχρηση, την απάτη, την υποκρισία. Η λατρεία του διαβόλου⁶³ που κατέλαβε το σατιρικό Τύπο στα περισσότερα αστικά κέντρα του ελληνισμού από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής –σε συντονισμό, ενδεχομένως, με ευρωπαϊκά παράλληλα–,⁶⁴ εκμεταλλευόμενη τη συσσωρευμένη από διαφορετικές παραδόσεις (βιβλική, μιλτονική, δαντική, φαουστική, προφορική και λαϊκή κ.ά.) παρακαταθήκη της διαβολικής ονοματολογίας (κύρια και αρατικά ονόματα, προσωνύμια, τοπωνύμια), οδήγησε στη συγκρότηση της πολυμελούς αυτής οικογένειας από βραχύβια, στην πλειονότητά τους, φύλλα: *Εωσφόρος* (Κέρκυρα, 1858-60),⁶⁵ *Αποθήκη διαβόλου - Κυκλαιών ~ Η Διαολαποθήκη* (Κεφαλληνία, 1859-60, 1862),⁶⁶ *εφημερίς Των επτά διαβόλων* (Αθήνα, 1862),⁶⁷ *Η Κόλασις* (Αθήνα, 1868),⁶⁸ *Ο Σατανάς, εφημερίς του 19ου αιώνας* (Ερμούπολη, 1868), *Ο Διάβολος* (Πειραιάς, 1867-68, 1869), *Πειρασμός* (Αθήνα, 1870), *Γεροδιάβολος* (Αθήνα, 1871), *Διάβολος* (Αθήνα, 1871), *Ο Σατανάς* (Αθήνα, 1871), *Ο Εωσφόρος, εφημερίς εντράπελος και ποικίλη* (Ερμούπολη, 1874-75), *Πειρασμός* (Αθήνα, Πειραιάς, 1876), *Ζερζεβούλης* (Λάρισα, 1882), *Εωσφόρος* (Αθήνα, 1884), *Σατανάς* (Τρίκαλα, 1884),⁶⁹ *Σατανάς* (Βόλος, 1885), *Διάβολος* (Τρίκαλα, 1889).⁷⁰ Η διαβολική μανία προχώρησε πέρα από τα πρωτοσέλιδα, στο εσωτερικό και πολλών άλλων σατιρικών εντύπων (*Ραμπαγάς, Μη Χάνεσαι* ή το *Ημερολόγιον Σκόκου*),⁷¹ τροφοδότησε με πικρόχολα σχόλια τις στήλες («Διαβολομαντεϊόν», «Διαβολοχρησμοί», «Σόδομα και Γόμορρα», «Καζαμίας διαβολεμένος του 1868», «Οι διαβολάνθρωποι», «Τα πονηρά πνεύματα»,

«Οι κολασμένοι», «Διαβολοκατάστιχον», «Σατανικός ονειροκρίτης», «Σατανικά άλματα», «Διαβολοσκορπίσματα»,⁷² «Νυχιές») και δαιμόνισε πολλούς ψευδώνυμους συντάκτες (Διάβολος, Εωσφόρος, Βεελζεβούλ, Οξαποδώ, Σατανάς, Βελφεγώρ, Φρα-Διάβολος,⁷³ Ασμοδαίος, Χωλός διάβολος, Ξανθός διάβολος, Μεφιστοφελής), που έστρεψαν τα βέλη τους σε επώνυμους, ανώνυμους ή κρυπτώνυμους στόχους.

Ο διάβολος έβαλε την ουρά του και στο χώρο της πολιτικο-σατιρικής κωμωδίας:⁷⁴ «Ο διάβολος εν Τουρκία ή Τα χρήματα του διαβόλου»⁷⁵ (παρωδία και σάτιρα για τον Στ. Ξένο),⁷⁶ «Το δαιμόνιον»,⁷⁷ «Απολεσθείς Παράδεισος»⁷⁸ (πολιτική παρωδία), «Το σφαιρίδιον του διαβόλου» του Χαράλαμπου Άννινου,⁷⁹ *Οι Χρυσοκάνθαροι και η Οικουμενική Σύνοδος των διαβόλων της Ελλάδος και Τουρκίας* (Αθήνα 1887), «ιλαροτραγωδία του Ανατολικού ζητήματος» του Στέφανου Ξένου, στο πανδαιμόνιο της οποίας συμμετέχουν παραπάνω από δεκαπέντε διάβολοι.⁸⁰ Ο κατάλογος στην περιοχή της σάτιρας και της παρωδίας θα μπορούσε να είναι πολύ μακρύτερος⁸¹ αν είχαν διασωθεί λιβελλογραφικά κείμενα, όπως αφήνει να εννοηθεί μια μαρτυρία για έναν ανώνυμο πεζό *Μεταμορφωμένο διάβολο* (πριν από το 1865).⁸²

Εισβάλλοντας στην επικαιρότητα ο διάβολος ταυτίστηκε με τον είρωνα και τον αντιρρησία. «Ο Διάβολος είναι κατά την δημόδη πίστιν η ενσάρκωσις του πνεύματος της αντιπολιτεύσεως», σημείωνε ο Ειρηναίος Ασώπιος στο εξαιρετικά ενδιαφέρον δημοσίευσμά του σε συνέχειες «Μια Ιστορία του διαβόλου από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, ήτοι ο διάβολος εν τη θεολογία, τη ποιήσει, τοις μύθοις, τη καλλιτεχνίη, τη επιστήμη και τω κόσμω»,⁸³ για να καταλήξει: «το δε αντιπολιτεύεσθαι [...] δεν υπήρξε πάντοτε χαρακτηριστικόν του Έλληνος προσόν;».⁸⁴

Ο χωλός διάβολος, γνήσιο τέκνο του ορθολογισμού, δεν δυσκολεύτηκε να βρει συνηγόρους ανάμεσα σε πιστούς και πρωτοεμφανιζόμενους μεταφραστές, επώνυμους, ανώνυμους και ψευδώνυμους συγγραφείς, συντάκτες και αρθρογράφους, δεξιοτέχνες του ύφους και οπαδούς της πολεμικής, αλλά και αναγνώστες όχι μόνο από τη νέα γενιά αλλά και τη λογισύνη στη μακρά διάρκεια του 19ου αιώνα. Χάρη στις τεχνικές του βλέμματος και της ανατροπής, έσπειρε απογόνους στο χώρο της σάτιρας, της παρωδίας και του λίβελλου, της κωμωδίας και του μυθιστορήματος. Κοντολογίς, κατάφερε να σημειώσει μια αξιοπρεπή παρουσία μέσα στο ανταγωνιστικό ελληνικό πανδαιμόνιο, η ακριβής θέση της οποίας στη δαιμονική ιεραρχία απομένει να προσδιοριστεί.

1. Παν. Μουλλάς, Εισαγωγή, στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σ. 143 και *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 2007, σ. 45-46.

2. Η χαρτογράφηση προήλθε από αποδελτίωση της ελληνικής βιβλιογραφίας αυτοτελών εκδόσεων του 19ου αιώνα (Γκίνη - Μέξα, Ηλιού - Πολέμη, Κ. Γ. Κασίνη για τις μετα-

φράσεις), την έρευνα σε περιοδικά και εφημερίδες. Ως λέξεις-κλειδιά χρησιμοποιήθηκαν τα ονόματα διαβόλων, η διαβολική τοπογραφία και τα γνωστά από αλλού έργα. Ιδιαίτερα χρήσιμη στάθηκε η μηχανή αναζήτησης www.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp (Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη) και η συλλογή ψηφιοποιημένων περιοδικών του Πανεπιστημίου Πατρών <http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/> και xantho.lis.upatras.gr/pleias. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Φίλιππο Παππά, που έθεσε στη διάθεσή μου στοιχεία από την ηλεκτρονική βάση επιφυλλιδικών μυθιστορημάτων σε εφημερίδες που έχει καταρτίσει.

3. Μεθοδολογικά χρήσιμη είναι η κλασική μελέτη του Max Milner *Le Diable dans la littérature française. De Cazotte à Baudelaire 1772-1861*, Παρίσι, Corti, 1960.

4. Βλ. την αξιοποίησή του από την Αθηνά Γεωργαντά, «Οι αμαρτωλοί καλόγεροι του ελλαδικού βυρωνισμού», *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Αθήνα, Εξάντας, 1992, σ. 53-85.

5. Το μεταφραστικό τοπίο έχει καταγραφεί συστηματικά από τον Δημήτρη Αρμάο, «Ελληνικές μεταφράσεις της *Θείας Κωμωδίας*», περ. *Σύγκριση/Comparaison*, τ. 18 (2005) 60-82.

6. Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, *Οικονόμειος μεταφραστικός αγών*, Αθήνα, ΣΔΩΒ, 2003.

7. Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «*Τα Θαύματα του Διαβόλου*: το πρώτο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου», περ. *Νέα Εστία*, τ. 148, τχ. 1727 (Οκτ. 2000) 512-517.

8. Βλ. Henri Tonnet, «Έγκλημα και εξιλέωση στο ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα: η περίπτωση του έργου *Ο Βασιλεύς του Άδου* (1882) του Κωνσταντίνου Μεγαρέως», *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα, Μεσόγειος, 2009, σ. 260-296.

9. Panayiotis Moullas, *Les Concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989, σ. 289.

10. Λόγω του όγκου του υλικού περιορίστηκα ως αυτό το σημείο σε μια αυστηρά ενδεικτική αναφορά σε συγγραφείς και κείμενα.

11. Παν. Μουλλάς, «Ο διάβολος και οι δαίμονες του Ροΐδη», περ. *Νέα Εστία*, τ. 79, τχ. 1775 (Φεβρ. 2005) 219-224.

12. Βλ. Roman Villeneuve, *Dictionnaire du diable*, Παρίσι, Omnibus, 1998, σ. 61-62. Πβ. J. Collin de Plancy, *Dictionnaire infernal*, Παρίσι, 1844, σ. 52.

13. Λίνα Λούβη, «Οι αστικές σατιρικές εφημερίδες. 1. *Ασμοδαίος* (1875-1876): Η πολιτική πράξη του Ροΐδη», *Περιγέλωτος βασιλείων. Σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 52-55· της ίδιας, «*Ασμοδαίος*», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλη Κουτσοπανάγου, τ. Α' (Α-Δ), Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 297-299.

14. «Επιστολή Β'» (Αργίνοι, 10 Μαΐου 1866), *Άπαντα*, τ. Α' (1860-1867), φιλολ. επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 330. Στην προσωπική βιβλιοθήκη του Ροΐδη, που φυλάσσεται στην Ακαδημία Αθηνών, εντοπίζεται ο τόμος *Oeuvres de Lesage: Le diable boiteux, Gil Blas...*, Παρίσι 1868. Πβ. Πέρσα Αποστολή, *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19ο αιώνα. Από τον Ερμήλο ως την Πάπισσα Ιωάννα*, διαδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλολογίας, 2003, σ. 97.

15. *Ασμοδαίος*, 5.1.1875, σ. 2.

16. Πρώτη δημοσίευση το 1707 και επαυξημένη έκδοση το 1726. Για τις πηγές, τη δομή και τη σύνθεση του μυθιστορήματος βλ. Roger Laufer, «*Le diable boiteux*», *Lesage ou Le métier du romancier*, Παρίσι, Gallimard, 1971, σ. 132-198.

17. Βλ. Alexandre Cioranescu, *Bibliographie littéraire du XVIIIème siècle*, τ. II, Παρίσι, 1969, σ. 1102-1103.
18. Christelle Bahier-Porte, «La traduction ou L'école du roman. II. *Le Diable Boiteux*: De la traduction au remaniement critique», *La Poétique d'Alain-René Lesage*, Παρίσι, Honoré Champion, 2006, σ. 285-315.
19. Roger Laufer, «L'Orient romanesque», *Lesage ou Le métier du romancier*, ό.π., σ. 199-282· Christelle Bahier-Porte, «Esquisse d'une carrière. I. Lesage, auteur mondain. 1. La "question" de *Mille et un jours*», *La Poétique d'Alain-René Lesage*, ό.π., σ. 25-31.
20. Robert Muchembled, *Μια ιστορία του διαβόλου, 12ος - 20ός αιώνας*, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη, Αθήνα, Μεταίχμο, 2000, σ. 279-282.
21. Βλ. Jean Sgard, «La promenade du diable boiteux», *Promenades et écriture*, επιμ. A. Montadon, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2006, σ. 47-54.
22. Dana Brand, *The Spectator and the City in Nineteenth Century American Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, σ. 26.
23. Συνοψίζω εδώ στοιχεία που παρουσιάζω εκτενέστερα στο *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη (1700-1830)*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2010, σ. 87-95, όπου και η αναλυτική βιβλιογραφία.
24. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Ανώνυμος του 1789», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 2002, σ. 411-460.
25. Βλ. ενδεικτικά Ouzi Elyada, «La mise au pilori de l'abbé Maury: imaginaire comique et mythe de l'antihéros pendant la Révolution française», *Annales historiques de la Révolution française*, τ. 341 (2005) 1-24, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahrf_0003-4436_2005_num_341_1_2777.
26. Υποθέσεις για την ειδολογική ταυτότητα διατυπώνει ο Νίκος Μαυρέλος, «Η μνήμη των ειδών στον χρονοτόπο της "επαρχίας της ανυπάρκτου" (*Ανώνυμος του 1789*)», στο *Γραφές της μνήμης. Σύγκριση - Αναπαράσταση - Θεωρία*, εισαγωγή - επιμ. Ζ. Ι. Σιαφλέκης, Αθήνα, Gutenberg, 2011, σ. 168-184.
27. Βλ. τώρα Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, επιμ. - εισαγωγή Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος. Αθήνα, Επικαιρότητα, 1972, σ. 73 (εκδόθηκε στα γαλλικά το 1824 με τον τίτλο *Traité sur les Fanariotes*).
28. Βλ. σχετικά Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ο διηγηματογράφος Machiavelli στη σατιρική ερωτογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού: μια πρώτη αδιερεύνητη μαρτυρία (Πρόδρομη ανακοίνωση)», περ. *Μικροφιλολογικά*, τχ. 21 (Άνοιξη 2007) 8-13. Το κείμενο σε μεταγραφή δημοσιεύει η Lia Brad Chisacof, *Antologie de literaturã greacã din Principatele Române. Prozã Și teatru. Secolele XVIII-XIX* [Ανθολογία της ελληνικής λογοτεχνίας των Ρουμανικών Χωρών. Πεζογραφία και θέατρο. 18ος-19ος αιώνας], Βουκουρέστι, Pegasus, 2003, σ. 37-105.
29. Αποτελεί μεταποίηση άλλου, κατά πολύ παλαιότερου, ξενόγλωσσου προτύπου, της νουβέλας *Il demonio che prese molgie* του Machiavelli.
30. Για τον όρο βλ. Michel Delon, «Introduction. *Tableau de Paris* suivi de *Le Nouveau Paris*», στο *Paris le jour, Paris la nuit*: Louis-Sebastien Mercier, *Tableau de Paris – Le nouveau Paris*, Restif de la Bretonne, *Les nuits de Paris*, επιμ. Michel Delon - Daniel Baruch, Παρίσι, Laffont, 1990, σ. 16-20. Σύμφωνα με τον Delon, το *Le diable boiteux* συγκαταλέγεται στα πρότυπα του Rétif και του Mercier.
31. Αντίτυπα έχουν εντοπιστεί στη σχολική βιβλιοθήκη των Μηλεών, η οποία προήλθε κυρίως από τη συλλογή του Άνθιμου Γαζή και του εικαζόμενου συγγραφέα της *Αληθούς*

Ιστορίας Γρηγόριου Κωνσταντά, καθώς και στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του βαρώνου Κωνσταντίνου Μπέλιου στη Βιέννη.

32. Απεναντίας ήταν γνωστή από αγγελία στον προεπαναστατικό τύπο η απόπειρα μετάφρασης του επίσης διαδεδομένου μέσα από τη γλώσσα του πρωτοτύπου στον ελληνισμό μυθιστορήματος του Lesage *Gil Blas de Santillane*.

33. Βλ. H. Hunger-Christian Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, τ. IV, Βιέννη, 1994, S Gr. 199, σ. 359-360. Σε δημοσίευμα που ετοιμάζω για τη χειρόγραφη αυτή μετάφραση θα παρουσιάσω αναλυτικότερα το κείμενο, τη μεταφραστική στρατηγική, τους ενδιαφέροντες νεολογισμούς και τις υποθέσεις για τις εκδόσεις στις οποίες πρέπει να βασίστηκε ο Δρομούσης.

34. Όπως αυτό είχε παγιωθεί από την έκδοση του 1726 και εξής.

35. Πρόκειται για κείμενο που έγραψε ο αβάς Laurent Bordelon, φίλος του Lesage, με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος το 1707 και το κυκλοφόρησε σε φυλλάδιο. Βλ. Laufer, *Lesage ou Le métier du romancier*, ό.π. (σημ. 16), σ. 175.

36. Στέση Αθήνη, «Η χειρόγραφη ανθολογία του Αλέξανδρου Ρίζου Δορμούση», περ. *Κονδυλοφόρος*, τ. 9 (2010) 35-53 και «Αλέξανδρος Ρίζου Δορ(ρο)μούσης (1769 - Πέστη 1841): η πολιτισμική ταυτότητα ενός θεσσαλού εμπόρου της Διασποράς», στο *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, τ. Ε', σ. 143-160.

37. Πβ. το σύντομο λήμμα «Λεσάζ», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Ε', Αθήνα, Μπαρτ και Χιρστ, 1894-1896, σ. 55, όπου ο *Χωλός διάβολος* χαρακτηρίζεται ως κωμικό μυθιστόρημα.

38. Αναφέρω ως ενδιαφέρον παράδειγμα την απόδοση του *Mille et un jours* με τον τίτλο *Χαλιμά* που απαντά στην ελληνική (βιεννέζικη) έκδοση.

39. Η νεκρολογία που εντόπισα στην *Εφημερίδα της Σμύρνης*, αρ. 86, 1.12.1850, επιτρέπει να προσδιορίσουμε επακριβώς τη χρονολογία του πρόωρου θανάτου του από φυματίωση και παρέχει πολλά βιογραφικά στοιχεία. Από τη σχετική βιβλιογραφία περιορίζομαι να παραπέμψω στον Γεώργιο Σακκάρη, *Ιστορία Κυδωνιών*, Αθήνα 1920, σ. 162-164. Ενδιαφέροντα επίσης στοιχεία για την οικογένεια του μεταφραστή και, γενικότερα, για την κοινωνία των Κυδωνιών περιέχει η εκτενής εισαγωγή στην έκδοση του *Κυδωνιάτη* (Αθήνα 1842, ²1880).

40. Βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς: νέα στοιχεία για τη ζωή και την εκπαιδευτική του δράση από ανέκδοτα έγγραφα των γενικών αρχείων του κράτους», στα *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. ΙΔ' (1991-1993), Αθήνα, 1993, σ. 70-122.

41. Τις στενές σχέσεις της Αναστασίας χατζή Αθανασίου, μητέρας του Σαλτέλη, όπως και του ίδιου, με τον Καΐρη πιστοποιούν επιστολικά τεκμήρια. Όπως συνάγεται πάντως, γύρω στα 1844 ο Σαλτέλης, μολονότι δεν διέκοψε την επαφή του με τον Καΐρη, αποστασιοποιήθηκε από τον κύκλο της Θεοσεβείας. Βλ. σχετικά *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος Πρώτον, Επιστολαί Θεόφιλου Καΐρη*, επιμ. Δημήτριος Πολέμης, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1996, τ. Β' (1839-1844), σ. 144-145, 178, 189, τ. Γ' (1844-1853), σ. 206, *Μέρος Τρίτον, Επιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην*, επιμ. Δημήτριος Πολέμης, τ. Β' (1839-1845), Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1998, σ. 189, 285.

42. Χάρη κυρίως στο ελεγειακό μακροσκελές ποίημα *Ο Κυδωνιάτης*, η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας τον κατέγραψε ως ελάχισσωνα ρομαντικό ποιητή. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 2000, σ. 392. Δημοσίευσε επίσης τη μελέτη *Σωκράτης*, στη Σμύρνη το 1842.

43. «Προς τον διδάσκαλον κύριον Ευστράτιον Πέτρου Κυδωνιάτην», σ. ε'-ιγ'.

44. Την πρόσληψή του ως ρεαλιστικό μυθιστόρημα υπογραμμίζει ο Henri Tonnet, «Σχετικά με τις γαλλικές επιρροές στις απαρχές της ελληνικής μυθοπλασίας (από τα τέλη του 18ου αιώνα έως το 1870)», *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, ό.π. (σημ. 8), σ. 110.

45. Δύο από αυτά, ωστόσο, το 13ο και το 14ο, έχουν αντικατασταθεί από τη γνωστή νουβέλα του «Μωρού Περιέργου» («Il curioso impertinente») αντλημένη από τον Δον Κιχώτη (από τη διασκευή του Florian), την οποία λανθασμένα ο μεταφραστής προσέγραψε στον *Gil Blas*. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου - Άννα Ταμπάκη, Εισαγωγή, στο Τσερβάντες Μιχαήλ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 83.

46. Την εκτίμηση προς την Ευανθία Καΐρη πιστοποιεί το αντίτυπο του *Χωλού διαβόλου* στην Καΐρειο βιβλιοθήκη της Άνδρου, που φέρει ιδιόγραφη αφιέρωσή του προς αυτήν. Συνειρμούς προς το πρόσωπό της κινεί και η ποιητική, μάλλον, συλλογή *Η Ευανθία, ήτοι Ασματα ερωτικά αστεία και ποικίλα*, Σμύρνη, 1844, που συνέθεσε από κοινού με τον Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίωση, για την οποία δεν διαθέτουμε για την ώρα πλήρη βιβλιογραφική περιγραφή.

47. Λ.χ. τις εγκωμαστικές «Ποιήσεις προς τον Κ. Αλέξανδρον Σούτσον», περ. *Φιλολογία*, τ. 1, τχ. 6 (Φεβρ. 1842) 187-192, άτιτλο ποίημα προς τον Παναγιώτη Σούτσο, δημοσιευμένο οψίτυπα στη δεύτερη έκδοση του *Κυδωνιάτη* (Αθήνα 1880) κ.ά.

48. Τη λογιωσύνη του Σαλτέλη υποδεικνύει και η αξιολογή βιβλιοθήκη που είχε συγκροτήσει, η οποία τέθηκε σε λαχειοφόρο αγορά μετά το θάνατό του. Βλ. *Εφημερίς της Σμύρνης*, αρ. 95, 2.2.1851.

49. Στο βραχύβιο φύλλο *Μούσα. Εφημερίς Φιλολογίας, Επιστημών, Εμπορίου και των Ειδήσεων*, αρ. 2, 12.11.1838, του Αθανάσιου Τρατάρη, η μετάφραση επαινείται «διά το χαριέν ύφος [...] και διά τας αξιολόγους σημειώσεις» του μεταφραστή. Βλ. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Οι πρώτες εφημερίδες της Ερμούπολης: Φιλολογικές και πολιτικές ανιχνεύσεις», στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 302.

50. Ενδέχεται να προηγήθηκε μια έκδοση το 1877 στην Αθήνα (αναγράφεται στην Ελληνική Βιβλιογραφία με βάση βιβλιοπωλικό κατάλογο). Ίσως το ενδιαφέρον για τη μετάφραση του Σαλτέλη να αναθερμάνθηκε από την αυξανόμενη εμφάνιση περιοδικών και εφημερίδων με διαβολικούς τίτλους, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

51. Το 1841 είχε ολοκληρώσει τη μετάφραση του μελοδραματικού μυθιστορήματος *Ερνέστης ήτοι Η διαστροφή του αιώνας* του Gustave Druineau, που δημοσιεύτηκε στη Σμύρνη. Από τη βιβλιοκρισία στο σμυρναϊκό περιοδικό *Η Φιλολογία*, τ. 1, τχ. 5 (Ιαν. 1842) 160, συνάγουμε ότι ο Σαλτέλης ήταν πλέον αναγνωρίσιμος: «μολονότι ο κύριος Σαλτέλης έγινε αρκετά γνωστός εις τον φιλολογικόν μας κόσμον διά τας βαθείας αυτού γνώσεις και την ικανότητά του, οφείλομεν όμως εις αυτόν ιδιαίτεραν χάριν ότι μας ενέδυσεν με ελληνικήν στολήν το νέον τούτο Πόνημα, και τον προτρέπομεν να μην απαυδά εις τους επαινετούς του αγώνες». Στον ίδιο προσγράφεται επίσης η μετάφραση του *Γοιθίου Βέρθερος*, η οποία παραμένει αθησαύριστη· βλ. Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Αθήνα, Περίπλους, 1995, αρ. 98.

52. Δεκατέσσερις τίτλοι στην Εθνική Βιβλιοθήκη και πέντε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

53. «Πόσους εξ αυτών ακούομεν καθ' εκάστην διηγουμένους λεπτομερέστατα και μετ' εμπαθών δακρύων τα *Απομνημονεύματα του διαβόλου*, τον βίον της *Κυρίας των Καμελιών*, του *Χωλού διαβόλου*, του *Κόμητος Μοντεχρίστου*, του *Περιπλανωμένου Ιουδαίου*»· περ. *Νέα Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 6 (30 Νοεμ. 1859) 7-8. Πβ. Μουλλάς,

«Ο διάβολος και οι δαίμονες του Ροΐδη», ό.π. (σημ. 11), σ. 220. Πάντως η παρουσία του *Χωλού διαβόλου* ανάμεσα στα μελοδραματικά κείμενα δημιουργεί αμφιβολίες για την αξιοπιστία και την ορθότητα πολλών από αυτές τις επικρίσεις. Καλύτερη γνώση διαθέτει ο κοσμοπολίτης Ζαννετάκης Στεφανόπουλος: «Δεν αναφέρω περί των μυθιστορημάτων της Κ. Λαφαγέτου ουδέ περί του Λεσαγίου άτινα εξεθρόνισαν οριστικώς τον Λακαλπρενέδην και την δεσποινίδα Σκουδερή· διότι πάντες ανέγνωσαν τον Γιλβλάσιον, πάντες μετά του Ασμοδαίου επισκέφθησαν την κοινωνίαν κατά την εποχήν ότε η Κυρία Μαιντενών εκάλυπτε την όψιν της Γαλλίας και του βασιλέως αυτής διά της προσωπίδος του Ταρτούφου»· «Περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού επί τα ελληνικά ήθη», περ. *Πανδώρα*, τ. Κ', τχ. 461 (1 Ιουλ. 1869) 1.

54. Βλ. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Ο Στέφανος Ξένος και η *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως*», εισαγωγή στο Στέφανος Ξένος, *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως 1921-1928*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Ακαδημία Αθηνών (Νεοελληνική Βιβλιοθήκη), 1988, τ. Α', σ. 12-13.

55. Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, *Ο Στέφανος Ξένος και το ιστορικόν μυθιστόρημα*, Αθήνα 1917, σ. 27.

56. Βλ. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και ο Βρετανικός Αστήρ*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2003, σ. 246-247. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Λάμπρο Βαρελά που έθεσε στη διάθεσή μου φωτοτυπημένο αντίγραφο του συγκεκριμένου κεφαλαίου.

57. *Ο μιξοπάρθενος Κουμουνδούρος, ήτοι Το έθνος, ο στρατός και το πυροβολικόν της Ελλάδος*, Αθήνα 1881, σ. xxxii.

58. Δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα περιοδικά *Ποικίλη Στοά*, τ. 9 (1891) 349-363 και *Ο Βρετανικός Αστήρ*, τ. Ε' (1891-1892).

59. *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα, Ερμής (NEB), 1990, σ. 121. Χάρη στον Παν. Μουλλά («Ένας γνωστός άγνωστος. Ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι*», στο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 269-277) κατακυρώθηκε η συγγραφή του στον Χαρίλαο Δημόπουλο. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τη Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη που μου υπενθύμισε την αναφορά στον *Χωλό διάβολο*.

60. Για την αυτοσύσταση βλ. *Ο Αβδηρίτης και του διαβόλου τα πηδήματα*, τχ. 1 (21 Απρ. 1857) 14.

61. Ο Δημοσθένης Βρατσάνος (Αίγινα 1827 - Αθήνα 1882) ήταν γιος του Ψαριανού πυροπολητή Γεώργιου Βρατσάνου· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ζ', σ. 757.

62. Ο Ροΐδης συμμετείχε μόνο στην πρώτη περίοδο του *Ασμοδαίου* (1875-76). Βλ. Λίνα Λούβη, «2. Ασμοδαίος (1880-1885): Μίμηση και αντιτρικουπισμός», *Περιγέλωτος* βασιλείου, ό.π. (σημ. 13), σ. 56-57.

63. Η συγκέντρωση του υλικού στο χώρο του Τύπου βασίστηκε κυρίως στις εξής πηγές: Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α', Αθήνα 1957, Π. Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκειμένες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970). Περιγραφικός Κατάλογος*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κατάλογος μικροταινιών. Αυτοψία έγινε μέσω της ηλεκτρονικής βάσης της Βιβλιοθήκης της Βουλής στο σύνολο του διαθέσιμου υλικού (noulibeu.parliament.gr).

64. Ο όγκος και η ποικιλία του σχετικού υλικού, όπως εμφανίζεται στον ηλεκτρονικό κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, εντυπωσιάζει και αφήνει να διαφανούν οι ενδεχόμενες συγγένειες. Σύμφωνα με την Anna Zimbone, «Ροΐδης και Ιταλία», στο *Ο ελλην-*

νικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981, τ. Α', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 125, έντυπα όπως *Il diavolo zorro*, *Il diavoletto* και το ψευδώνυμο Asmodeo δείχνουν τη διάδοση της μόδας και στην Ιταλία.

65. Περιοδικό του Νικόλαου Κονεμένου, συνδρομητές του οποίου ήταν ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Ιάκωβος Πολυλάς, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Ανδρέας Λασκαράτος κ.ά. Βλ. σχετικά Κ. Δαφνής, «Ο Εωσφόρος, το περιοδικό του Ν. Κονεμένου», περ. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. ΚΣΤ' (1982) 377-383.

66. Περιοδικό που εξέδιδε ο Ιταλικής καταγωγής Φερδ. Όδδη και δημοσίευσε συνεργασίες του Παναγιώτη Πανά και του Ανδρέα Λασκαράτου. Ο τελευταίος σύγκρινε την ποιότητά του με το αγγλικό σατιρικό περιοδικό *Punch* και το γαλλικό *Charivary*. Βλ. σχετικά Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1987, σ. 161-162 και passim. Επίσης, Έρη Σταυροπούλου, «Αποθήκη του διαβόλου», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, ό.π. (σημ. 13), τ. Α' (Α-Δ), σ. 251. Φύλλα του περιοδικού συμβουλευτήκα από την ηλεκτρονική βάση της Κοργιαλένιου Βιβλιοθήκης (www.corgialenios.gr/library).

67. Αγγελία για την έκδοση στο *Ο Εωσφόρος*, ποίημα υπό Φ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1862, που την υπογράφουν οι Φ. Παπαδημητρίου και Π. Β. Μωραϊτίνης.

68. Δημήτρης Σαπρανίδης, «Η Κόλασις», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, ό.π. (σημ. 13), 2008, τ. Β' (Ε-Κ), σ. 582-583.

69. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, «Οι πρώτες εφημερίδες της Καρδίτσας και των Τρικάλων μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας», περ. *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. ΙΓ' (1980) 458-460.

70. Ό.π., σ. 643-644.

71. Για τις στήλες και τα ψευδώνυμα αξιοποίησα και υλικό από τη δευτερεύουσα μεταπτυχιακή εργασία «Ο Διάβολος στις σατιρικές εφημερίδες της περιόδου 1850-1900» της Αμαλίας Κακαρούμπα, στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου «Εκδοχές του Κάτω Κόσμου» (2010), στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών.

72. Πρωτοεμφανίστηκε στον *Εωσφόρο* της Ερμούπολης, ένα έντυπο που δεν έκρυβε τις συγγενείες του με τον ροϊδικό *Ασμοδαίο* και χαιρέτισε την έκδοσή του.

73. Αντλημένο προφανώς από τη γνωστή, μεταφρασμένη, κωμική όπερα του Daniel Auber *Φρα Διάβολος*, Πύργος, χ.χ.έ.

74. Ανάλογα κείμενα σε Ιταλική γλώσσα («I miserabili», Melocommedia diabolica, κ.ά.) δημοσιεύτηκαν στο κεφαλλονίτικο περιοδικό *Αποθήκη διαβόλου - Κυκλαίων ~ Η Διαολοποθήκη*.

75. Περ. *Μη χάνεσαι*, τ. 1, τχ. 5 (20 Ιαν. 1880) 2-4, τχ. 7 (30 Ιαν. 1880) 1-3.

76. Εντάσσεται σε μια σειρά από παρωδίες για τον Ξένο που δημοσιεύτηκαν στα σατιρικά περιοδικά (*Ραμπαγιάς*, *Αριστοφάνης*) για να επικρίνουν τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του, την ανάμειξή του στο ηπειροθεσσαλικό ζήτημα και την επιρροή που άσκησε στον Κουμουνδούρο. Βλ. σχετικά Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας και ο σατιρικός Τύπος της εποχής», στο *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά. Ερευνητικά προβλήματα νεοελληνικής φιλολογίας και γλωσσολογίας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Θεσσαλονίκη, 5-7.5.1988)*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1990, σ. 147-161.

77. Περ. *Μη χάνεσαι*, τ. 1, τχ. 2 (18 Ιαν. 1880) 1-2 (υπογρ.: Λουκιανός).

78. Περ. *Μη χάνεσαι*, τ. 1, τχ. 26 (16 Μαρτ. 1880) 3-4 (υπογρ.: Κρι-Κρι). Η παρώδηση σοβαρών, κλασικών έργων με διαβολική θεματική υπήρξε ισχυρή μόδα στο γαλλικό vaudeville του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά Henri Rossi, «Le diable dans le vaudeville au XIXème siècle».

cle», στο *Entre dieu et diable. Littérature et spiritualité*, επιμ. François Jacob-Pierre Nobel, Παρίσι, L'Harmattan, 2003, σ. 117-144. Μια μεγάλη παρωδία της *Κόλασης* του Dante με αναφορές στη σύγχρονη κοινωνία της Κεφαλονιάς συνέθεσε ο Φερδινάνδος Όδδη, εκδότης της *Διαολαποθήκης* του Αργουστολίου. Βλ. Σταυροπούλου, ό.π. (σημ. 66), σ. 32, σημ. 55.

79. *Ημερολόγιον Σκόκου*, τ. Ζ' (1892) 148-152.

80. Χρησιμοποιεί τη σύγκρουση διαβόλων και αγγέλων για να καταγγείλει τις επεμβάσεις των μεγάλων Δυνάμεων στα εθνικά θέματα και, κυρίως, τις επεμβάσεις ομογενών στη διαμόρφωση της οικονομικής ζωής της Ελλάδας. Βλ. σχετικά Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Κοινωνικοί προσανατολισμοί», *Το κωμειδύλλιο και το θέατρο της αστικής πνευματικής αναγέννησης του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 1983, σ. 60-79.

81. «Η επίγειος κόλασις» του Ελαμεινώνδα Άννινου (Κεφαλληνία 1870) και «Ο εξόριστος διάβολος» του Δ. Γρ. Καμπούρογλου, που υποβλήθηκε στον Βουτσιναίο του 1873 (βλ. Moullas, ό.π., σημ. 9, σ. 325), υποδεικνύουν ότι δεν έλειψαν κάποιες απόπειρες για την αξιοποίηση του θέματος στην περιοχή της ποίησης.

82. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Απομνημονεύματα Χρονογράφου, 1780-1800-1869-1913*, Αθήνα 1932, σ. 60· ο λίβελλος γράφτηκε κατά του πατριάρχη Άνθιμου Στ' του Κουταλιανού.

83. Το πρώτο μέρος της μελέτης αυτής είχε δημοσιευτεί στο *Αττικόν Ημερολόγιον του 1886*, τ. Κ' (1885) 440-485 και ολοκληρώθηκε στο *Αττικόν Ημερολόγιον του δίσεκτου έτους 1896*, τ. ΚΕ' (1895) 123-148. Ενδιαφέρον επίσης σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνική και γραμματολογική παρουσία του διαβόλου παρουσιάζει το κατά πολύ προγενέστερο δημοσίευμα του Alex. Büchner, «Ο διάβολος υπό ποιητικήν έποψιν. Μετάφρασις Σπυριδωνος Π. Λάμπρου», περ. *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 2 (Ιούν. 1869) 195-211.

84. *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1890*, τ. ΚΔ' (1889) 109-110. Το παράθεμα το έχει επισημάνει ο Μουλλάς, «Ο διάβολος και οι δαίμονες του Ροΐδη», ό.π. (σημ. 11), σ. 221.